

-: રૂપરેખા :-

- 10.0 ઉદ્દેશ
- 10.1 પ્રસ્તાવના
- 10.2 મોટા ધક્કાનો ખ્યાલ
- 10.3 અવિભાજ્યતાનો ખ્યાલ
- 10.4 અવિભાજ્યતા અને બંધ કરકસરના લાભો
- 10.5 રાજ્યોનો ફાળો
- 10.6 મર્યાદાઓ
- 10.7 લઘુત્તમ આવશ્યક પ્રયાસનો સિદ્ધાંત
- 10.8 સિદ્ધાંતની સમજૂતી
- 10.9 માથાદીઠ આવક અને વસ્તી વૃદ્ધિ વચ્ચેનો સંબંધ
- 10.10 આવશ્યક લઘુત્તમ પ્રયાસનું વિશ્લેષણ
- 10.11 લઘુત્તમ આવશ્યક પ્રયાસના નિર્ણાયકો
- 10.12 આવશ્યક ન્યૂનતમ પ્રયાસ સામેના અવરોધો
- 10.13 સિદ્ધાંતની મર્યાદાઓ
- 10.14 સમાપન
- 10.15 સારાંશ
- 10.16 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 10.17 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- ◆ સંદર્ભ સૂચિ

10.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

- ⇒ વિદ્યાર્થીઓને આર્થિક વિકાસના ખ્યાલથી પરિચિત કરાવવા.
- ⇒ અલ્પવિકસીત અર્થતંત્રમાં વિકાસ માટે કેવા પગલાં જરૂરી બને છે તે અંગેનું જ્ઞાન આપવું.
- ⇒ આર્થિક વિકાસના વિવિધ સિદ્ધાંતોના વિશ્લેષણ દ્વારા અર્થતંત્રને અનુકૂળ પદ્ધતિની સમજૂતી આપવી.
- ⇒ આર્થિક વિકાસમાં સહાયરૂપ અને નડતરરૂપ બબતોનો અભ્યાસ કરવો.

10.1 પ્રસ્તાવના

અલ્પવિકસિત દેશોમાં લાંબા સમયથી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય છે તેથી ઊંચી આવક અને ઉત્પાદનની સપાટી પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રારંભમાં શક્તિશાળી પ્રયાસ કરવો પડે છે. તેના માટે મોટા પ્રમાણમાં રોકાણની આવશ્યકતા હોય છે. અલ્પવિકસિત અર્થકારણની આવશ્યકતા હોય છે. અલ્પવિકસિત અર્થકારણના મોટા અવરોધોને દૂર કરવા માટે મોટા ધક્કાની જરૂર છે. અલ્પવિકસિત દેશ માટે પ્રો.રોડાન જણાવે છે કે, વિકાસ માટે શરૂઆતમાં મૂડીરોકાણનો જોરદાર ધક્કો લાગવો જોઈએ. પ્રો.રોડાન અલ્પવિકસિત દેશન વિકાસની પ્રક્રિયાના આરંભ અને વેગ માટે પ્રારંભિક શક્તિશાળી પ્રયાસનો સિદ્ધાંત આપે છે.

10.2 મોટા ધક્કાનો ખ્યાલ (પ્રારંભિક શક્તિશાળી પ્રયાસનો ખ્યાલ)

પ્રો.રોડાનના મતે અલ્પવિકસિત દેશોમાં નાના અને સ્વતંત્ર પ્રયત્નો આર્થિક વૃદ્ધિ પર પૂરતી અસરો પહોંચાડી શકતા નથી. શરૂઆતમાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને ગતિશીલ બનાવવા વ્યાપક પ્રયાસોની જરૂર છે. જે રીતે એરોપ્લેનને જમીન પરથી આકાશ તરફ ગતિ કરાવવા ખૂબ જોશવાળા એન્જિનનો ધક્કો જરૂરી બને છે તે રીતે સ્વયં સંચાલિત વિકાસ તરફ જવા પ્રારંભમાં અર્થતંત્રને આંચકો આપી શકે તેવા જોરદાર પ્રયાસ થાય તેટલું મૂડીરોકાણ થવું જોઈએ અલ્પવિકસિત અર્થકારણના મોટા અવરોધોને દૂર કરવા માટે મોટા ધક્કાની જરૂર છે.

અર્થકારણને વિકાસની દિશામાં ગતિ કરાવવા માટે અમુક પ્રમાણમાં રોકાણની આવશ્યકતા છે. પ્રો. રોડાન મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કરી મોટા પ્રમાણમાં બાહ્ય કરકસરનો લાભ મેળવવાનું કહે છે. આ માટે વિવિધ ઉદ્યોગોનો એકી સાથે વિકાસ થવાથી વિવિધ ઉત્પાદક ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણ સામાજિક દ્રષ્ટિએ મહત્વના ક્ષેત્રો હોય તેમાં કરવાનું સૂચવે છે. વાહન વ્યવહાર તેમજ સંદેશાવ્યવહારનો વિકાસ, વિદ્યુત શક્તિ, પીવાની સગવડ વગેરેના વિકાસ પર તેઓ મહત્વ આપે છે. રોડાનના મતે આર્થિક વિકાસ ની પ્રક્રિયામાં અવિભાજ્યતાથી વળતર વધે છે તેમ તેઓ માને છે. માંગ, બચતનો પુરવઠો અવિભાજ્ય હોય છે. આ બધી અવિભાજ્યતા અર્થકારણને મોટો ધક્કો મારીને વિકાસના માર્ગે ચલાવે છે.

10.3 અવિભાજ્યતાઓનો ખ્યાલ

પ્રારંભિક શક્તિશાળી મૂડીરોકાણમાં પ્રો.રોડાન બાહ્ય કરકસરના લાભ તરફ આંગળી ચીંધે છે. આ લાભ મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણ કરવાથી ઊભી થતી અવિભાજ્યતાને કારણે મળે છે. તેમાં તેઓ ચાર પ્રકારની અવિભાજ્યતાનો નિર્દેશ કરે છે.

10.3.1 સામાજિક - આર્થિક મૂડીરોકાણની અવિભાજ્યતા

પ્રો.રોડાન સામાજિક આર્થિક મૂડીરોકાણની અવિભાજ્યતાને ઉત્પાદન વિધેયની અવિભાજ્યતા તરીકે પણ ઓળખાવે છે. આ પ્રકારની અવિભાજ્યતાને લીધે વધતા મળતરનો લાભ મળે છે. તેના માટે સામાજિક આર્થિક વિકાસ ખર્ચને મહત્વનું ગણે છે. અલ્પવિકસિત દેશોમાં વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, પાણી વ્યવસ્થા વગેરે સેવાઓ પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ ન હોવાથી સામાજિક - આર્થિક વિકાસમાં મુશ્કેલી ઊભી થવાની શક્યતા રહે છે. આ બધી સગવડોની પ્રાપ્યતા ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિને સીધો વેગ આપે છે. આ બધા ક્ષેત્રોમાં ખુબ જ મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણની જરૂર હોય છે. અલ્પવિકસિત દેશો પોતાના કુલ મૂડીરોકાણના લગભગ 30% થી 40% ખર્ચ આ માટે ખર્ચે તે જરૂરી છે.

આવી સેવાઓ વિકસાવવી પડે છે. આર્થિક વિકાસ માટે પૂરક બને છે.

સામાજિક આર્થિક વિકાસ ખર્ચને પરિણામે નીચે પ્રમાણે અવિભાજ્યતા જરૂરી છે.

- ⇒ સીધે સીધી ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાં મૂડીરોકાણ કરતાં પહેલા સામાજિક વિકાસ ખર્ચમાં એકી સાથે બધી સેવાઓમાં મૂડીરોકાણની જરૂર પડે છે. જે સમયની દ્રષ્ટિએ અવિભાજ્ય હોય છે.
- ⇒ મૂડીરોકાણ દીર્ઘકાલીન માટેનું હોય છે તેમાં બધા સાધાનોની આયુષ્ય મર્યાદા પણ ઘણી લાંબી હોય છે.
- ⇒ મૂડીરોકાણ પરિપૂર્ણ કરવાનો સમયગાળો પણ વધુ લાંબો હોય છે. મૂડીરોકાણ ખર્ચ થાય અને તેમાંથી સેવા ઉપલબ્ધ થાય તે બંને વચ્ચે સારો એવો સમય પસાર થાય છે.
- ⇒ વિવિધ સેવાઓનો વિકાસ સંમિશ્રિત થવો જરૂરી છે. આ માટે અમુક પ્રમાણમાં સામાજિક મૂડીસાધનો ઊભા કરવા પડે છે.

10.3.2 માંગની અવિભાજ્યતા અથવા માંગની પૂરકતા

પ્રો. રોડાન જણાવે છે કે અલ્પવિકસીત દેશોમાં બજારનું કદ નાનું હોવાને કારણે નીચી આવક પરીણામે છે. એકાદ ઉદ્યોગમાં મોટા પ્રમાણમાં મૂડી રોકાણ કરવા જ ઉત્પાદનને અનુરૂપ મોટા પ્રમાણમાં માંગનું સર્જન કરવું શક્ય હોતું નથી. આમ, એકાદ ઉદ્યોગમાં મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કરવામાં આવે તો પણ બજારનું કદ વિસ્તારી શકાતું નથી. ઉત્પાદનને અનુરૂપ પૂરતા પ્રમાણમાં માંગ ઊભી કરવા માટે માંગની અવિભાજ્યતા અથવા માંગની પૂરકતાને ખ્યાલમાં લેવા જરૂર બને છે. તેના માટે એકી સાથે સંખ્યાબંધ પારસ્પરિક પૂરક ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણ કરવું જોઈએ. પરીણામે વિવિધ વસ્તુઓનો પૂરવઠો ઊભી કરી શકાશે અને બધા માટે માંગ સર્જી શકાશે. અનેક પૂરક ઉદ્યોગોમાં એક સાથે મૂડીરોકાણ કરી “પુરવઠો સ્વયં પોતાની માંગનું સર્જન કરે છે.” - આ સિદ્ધાંત વાસ્તવિક રીતે અમલમાં આવશે. પરિણામે રોજગારીમાં વધારો શક્ય બચતા લોકોના હાથમાં આવકનો પ્રવાહ વધતા માંગમાં વધારો થશે. આમ ઉદ્યોગોમાં એક બાજુ ઉત્પાદન અને બીજીબાજુ વેચાણ વધતાં બજારનું કદ ધીમે ધીમે વિસ્તાર પામશે. બજાર વિસ્તૃત થતાં ઉત્પાદકો પણ મોટા પાયા પર ઉત્પાદન શરૂ કરશે આમ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન વધતા રાષ્ટ્રીય આવકમાં પણ વધારો થશે.

આમ, એકી સાથે અનેક પૂરક ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણ કરવું હોય તો પ્રારંભિક કુલ મૂડીરોકાણ મોટા પાયા પર થવું જોઈએ. આ મૂડી રોકાણ સંખ્યાબંધ ઉદ્યોગોમાં થવું જોઈએ. ટૂંકમાં કહીએ તો સમતુલિત વિકાસ માટે મૂડીરોકાણ થવું જોઈએ.

10.3.3 બચતોના પુરવઠા સંબંધી અવિભાજ્યતા

અલ્પવિકસિત દેશમાં આવકનું ધોરણ નીચું હોવાથી બચતની સપાટી નીચી હોય તે સ્વાભાવિક છે. જેથી મૂડીરોકાણની સપાટી પણ નીચી રહે છે. પરિણામે કહી શકાય કે અલ્પવિકસિત દેશોમાં વિકાસનો પ્રારંભ કરવા માટે મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણની આવશ્યકતા છે. મોટા પ્રમાણમાં બચતો થાય અને તેની આવક સ્થિતિ સ્થાપકતા વધે તોજ મૂડીરોકાણમાં વધારો શક્ય છે અંતમાં મૂડીરોકાણ વધતા વધુ બચત ઊભી કરી શકાય.

10.3.4 મનોવૈજ્ઞાનિક અવિભાજ્યતા

રાષ્ટ્રના વિકાસમાટે લોકોમાં ઉત્સાહ હોવો જોઈએ નાના નાના છૂટા - છવાયા પ્રયાસથી લોકોને આકર્ષિત કરવા અઘરા બને છે. પરંતુ જો વિશાળ પાયા પર મૂડીરોકાણના કાર્યક્રમો અપનાવાય તો લોકોનું તેના પ્રત્યે આકર્ષણ વધે છે. આવા કાર્યક્રમોમાં લોકો સહભાગી બનવા તૈયાર થાય છે. આમ વિકાસ માટે અનુકુળ વાતાવરણ ઊભું કરવા માટે મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણની જરૂરીયાત જણાય છે.

10.4 અવિભાજ્યતા અને બાહ્ય કરકસરના લાભો

પ્રો. રોડાનના પ્રારંભિક શક્તિશાળી પ્રયાસમાં રજૂ કરવામાં આવેલ અવિભાજ્યતાનો ખ્યાલ આ સિદ્ધાંતનો મહત્વનો ભાગ છે. જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં કરવામાં આવેલ મૂડીરોકાણથી પૂરક ઉદ્યોગોને કારણે બાહ્ય કરકસરના લાભો પ્રાપ્ત થાય છે. એક ઉદ્યોગમાં કોઈ કરકસરના લાભ ઊભા થાય તે તેના પૂરક ઉદ્યોગોને મળે તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ એક ઉદ્યોગમાં ટેકનિકલ લાભ ઉઠાવવા ટેકનિકલ અવિભાજ્ય એકમ મુકવામાં આવે તો તેના પરિણામે ઉદ્યોગમાં ઉત્પાદકતામાં વધારો થાય છે. ઉત્પાદકતા વધતા ઉદ્યોગમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓની કિંમતમાં ઘટાડો થાય. અન્ય કોઈ પૂરક ઉદ્યોગ આ ઉદ્યોગની વસ્તુનો કાચા માલ તરીકે ઉપયોગ કરતા હોય તેને કાચો માલ સસ્તી કિંમતે મળતા તેના ઉત્પાદનખર્ચમાં પણ ઘટાડો થાય છે. પરિણામે પૂરક ઉદ્યોગમાં પણ કિંમતમાં ઘટાડો થશે. આમ બંને ઉદ્યોગને લાભ મળતા બંનેની કિંમતમાં ઘટાડો થશે. અહીં ભાવ માળખું બાહ્ય કરકસરના લાભ આપવાનું મહત્વનું કામ કરે છે. આમ નવા મૂડીરોકાણ જેટલાં પ્રમાણમાં વધુ પ્રમાણમાં કિંમત પર અસર પહોંચાડે તેટલાં વધુ પ્રમાણમાં બાહ્ય કરકસરના લાભ મેળવવાની શક્તિશાળી નીવડે છે.

પ્રો.રોડાનના મતે પરસ્પર પૂરકતાનો સૌથી મહત્વનો લાભ બજારના કદનું વિસ્તરણ છે. એક ઉદ્યોગમાં કામ કરતા શ્રમિકો અન્ય ઉદ્યોગોની વસ્તુઓના ગ્રાહકો બને છે જેટલા શ્રમિકો અન્ય ઉદ્યોગોની વસ્તુઓના ગ્રાહકો બને છે જેટલા શ્રમિકો વધુ તેટલી માંગ વધે છે. નવા એકમોનું કદ જેટલું વધારે તેટલી રોજગારી વધારે અને પરિણામે વસ્તુઓની માંગમાં વધારો થાય છે. પરિણામે એક ઉદ્યોગનો વિકાસ એ બીજા ઉદ્યોગના વિકાસનું પ્રેરકબળ બને છે.

ઉદ્યોગોનો મોટા પાયા પર વિકાસ થવાથી કુશળ શ્રમિકોનો પુરવઠો વધવા માંડે છે. શ્રમિકોમાં તાલીમ અને શિક્ષણમાં વધારો થાય છે. આ પ્રકારના શ્રમિકોના પુરવઠામાં વધારો થવાથી ઉદ્યોગોની ઉત્પાદકતામાં વધારો થાય છે. જે મહત્વનો બાહ્ય કરકસરનો લાભ બને છે.

અહીં મુખ્યત્વે વપરાશી વસ્તુના સંદર્ભમાં સમતુલીત મૂડીરોકાણની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વપરાશી વસ્તુના ઉદ્યોગોમાંથી સર્જાતી બાહ્ય કરકસરનાર લાભો પૂરતું મર્યાદિત વિશ્લેષણ ન રહેતા પ્રો. રોડાનના મતે ઉર્ધ્વ બાહ્ય કરકસરો તરફ પૂરતું ધ્યાન આ સિદ્ધાંતમાં આપવામાં આવ્યું છે. પરિણામે પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતમાં ભારે ઉદ્યોગોનું ક્ષેત્ર ખૂબ જ મહત્વનું બને છે.

10.5 રાજ્યનો ફાળો

પ્રો. રોડાનના પ્રસ્તુત ખ્યાલમાં રાજ્યનો ફાળો ખુબ મહત્વનો ગણી શકાય ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં મૂડી રોકાણ શક્ય નથી જે રાજ્ય દ્વારા શક્ય બની શકે. ખાનગી ક્ષેત્ર સીધી ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિદ્વારા મળતા મોટા નફાના ક્ષેત્રમાં મૂડીરોકાણ કરવા પ્રેરાય છે. જ્યારે પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતમાં મોટા પાયા પર સામાજિક આર્થિક વિકાસ ખર્ચ કરવું પડે છે. જે ઉર્જા, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર જેવા પાયાના ઉદ્યોગમાં મૂડીરોકાણની વાત છે. આનું મૂડીરોકાણ

મોટા પાયા પરનું તથા સમયના લાંબાગાળાનું હોય છે પરીણામે આવા ઉદ્યોગની જવાબદારી રાજ્યએ પોતે ઉઠાવવી પડે છે. આવા મોટાપ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ દ્વારા રાજ્ય બાહ્ય કરકસરના લાભો મેળવી શકે છે. નફાકીય કે ખાનગી દ્રષ્ટિએ આવા એકમો નફાકારક ન હોય પરંતુ સામાજિક દ્રષ્ટિએ નફાકારક હોય છે. આમ વિશાળ પાયા પર સામાજિક લાભ મેળવવા રાજ્ય પોતે આગળ આવવું પડે છે. અલ્પ વિકસીત અર્થતંત્રમાં રાજ્યની આવી કામગીરી સમગ્ર અર્થ તંત્રનાં માળખામાં પરીવર્તન લાવી શકે.

10.6 મર્યાદાઓ

અલ્પવિકસીત દેશોમાં બજારની અપૂર્ણતા વિકાસને આડે આવે છે. પ્રો. રોડાનનો આ ક્યાલ અલ્પવિકસીત દેશોમાં વિકાસની પ્રક્રિયામાં ઘણો ઉપયોગી નિવડે તેમ છે છતાં તેની મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે જે નીચે મુજબ છે.

10.6.1 અછત યુક્ત અથવા અપૂરતા સાધનો

પ્રો. રોડાનના શક્તિશાળી પ્રયાસના સિદ્ધાંતમાં સૌથી મહત્વની બાબત તરફ ધ્યાન દોરવાયું નથી આ બાબત અલ્પવિકસીત દેશોમાં સાધનોની અછત છે. શ્રમશક્તિ વિપુલ પ્રમાણમાં હોવા છતાં કાર્યકુશળ શ્રમ જીવીઓની ભારે ખેંચ હોય છે. કુદરતી સાધનોનો ઉપયોગ યોગ્ય કાર્યમાં થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થાનો અભાવ જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતમાં જણાવ્યા મુજબ મોટા પ્રમાણમાં રોકાણ કરવું એ અલ્પવિકસીત દેશના ગજા બહારની વાત છે.

10.6.2 વહીવટ અને અમલ અંગેની મુશ્કેલી

પ્રો. મીન્ટના જણાવ્યા મુજબ આયોજન મુજબ વિવિધ પ્રોજેક્ટો અમલમાં મુકવા તેમજ તે પ્રોજેક્ટોની બાબતમાં વહીવટી માળખાને માહિતગાર કરતા રહેવું એ અલ્પવિકસીત દેશોની સરકાર માટે ખુબ જ મુશ્કેલ બાબત છે. નબળા વહીવટી માળખાને કારણે યોજના ઘડવી અને તેનો અમલ કરવો મુશ્કેલ બની શકે. બધા વિભાગો એકબીજા પર આધારીત હોવાથી યોજનાનું પરિપૂર્ણતાનું કાર્ય ઘણું વિલંબરૂપ બને છે.

10.6.3 કૃષિક્ષેત્રની અવગણના

શક્તિશાળી પ્રયાસનો સિદ્ધાંત ઔદ્યોગિકરણ અંગેનો સિદ્ધાંત છે. તેમાં કૃષિક્ષેત્રનો કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. જ્યાં સુધી કૃષિક્ષેત્ર પછાત છે ત્યાં સુધી વિકાસને વેગ આપી શકાતો નથી. હકીકતમાં અલ્પવિકસીત દેશમાં ખેતીક્ષેત્રમાં પ્રારંભિક શક્તિશાળી પ્રયાસના સિદ્ધાંતનો અમલ કરવાની જરૂર જણાય છે. ઔદ્યોગિક પ્રગતિની પૂર્વશરત ખેતી પ્રગતિ છે. ઔદ્યોગિકક્ષેત્રે કાચો માલ પૂરો પાડવાની જવાબદારી કૃષિ ક્ષેત્રની છે. ખેતીની અવગણના કરવાથી અનીતિ અછતની ગંભીર સમસ્યા ઊભી થવાનો ભય છે. મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણની સાથે જે વિકાસ થાય છે તે અનીતિ પણ માંગમાં વધારો કરે છે. ખેતી વિકાસ આ સમસ્યાને શરૂઆતમાં જ હલ કરી દે છે.

10.6.4 કુગાવા તરફ વલણોનો ભય

અલ્પવિકસીત દેશોમાં મોટા પ્રમાણમાં થયેલું મૂડીરોકાણ નાણાકિય વેતનની માંગમાં

વધારો કરે છે. પ્રથમ કૃષિક્ષેત્રની અવગણનાને પરિણામે અનીતિ સમસ્યા ઊભી થઈ મોટા પાયાના ઉદ્યોગો તરફ લક્ષ્યને કારણે વપરાશી માલના ઉદ્યોગોનો પૂરતો વિકાસ થઈ શકે એમ નથી. પરીણામે માલના પુરવઠાનો અછતનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ ઘણા લાંબા સમય પછી ઉત્પાદનમાં ફાળો આપે છે. મૂડીરોકાણ વધવાથી માંગમાં વધારો થાય પરંતુ પુરવઠાની અછતને કારણે અસમતુલાની પરિસ્થિતિ ફુગાવા જમક વલણો સર્જે છે. ફુગાવાના વલણો વિકાસ માટે અવરોધક પરિબલ બને છે.

10.6.5 અવિભાજ્યતા પર વધુ પડતો ભાર

સેલ્સો ફુટોડોના જણાવ્યા અનુસાર પ્રો. રોડાને પોતાના સિદ્ધાંતમાં માંગ અને પુરવઠાના બંને તુલાને ધ્યાનમાં રાખી અવિભાજ્યતાને વધુ પડતું મહત્વ આપ્યું છે સમાજમાં સુધારા અને પરિવર્તન આવશ્યક છે. અલ્પવિકસીત અર્થતંત્રમાં સ્થગિત સમાજમાં બાહ્ય કરકસરના મોટાપાયે લાભ મેળવવા અઘરા છે. સામાજિક - આર્થિક મૂડીરોકાણ ખર્ચનું વિસ્તરણ સમાજના પરિવર્તન સાથે જ સુસંગત બને છે. આ બાબતનો સ્વીકાર થવો એ મહત્વની બાબત છે. જેનો અલ્પવિકસીત દેશમાં અભાવ જોવા મળે છે.

10.6.6 ટેકનોલોજી તરફ દુલક્ષ્ય

પ્રો. રોડાને પોતાના સિદ્ધાંતમાં મૂડી સર્જન તરફ અતિઉત્સાહ દર્શાવ્યો છે. તે ઉત્સાહમાં તેઓ વિકાસ માટે ટેકનોલોજીની અગત્યતા વિસરી ગયા એ માત્ર મૂડીનું પરિમાણાત્મક પ્રમાણ મહત્વનું નથી, પરંતુ મૂડીસર્જન વખતે ઉત્પાદક ગુણવત્તામાં સુધારો મહત્વનો છે. જે નવી ટેકનોલોજી તેમ કરી શકે છે. વધુમાં વધુ નવી ટેકનોલોજીની મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણ કરવાની સંભાવના ઊભી થાય છે. ટેકનોલોજી શ્રમની કાર્યકુશળતા અને ગુણવત્તામાં પણ વધારો થાય છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ એ જોવા મળ્યું છે કે ઉત્પાદક પ્રક્રિયામાં સીધા મૂડીસર્જનને બદલે ટેકનોલોજી પર વિકાસનો મોટો આધાર રહેલો જોવા મળ્યો છે.

10.6.7 ઐતિહાસિક સમર્થન મળતું નથી.

પ્રો. રોડાનેના સિદ્ધાંતને કોઈપણ ઐતિહાસિક સમર્થન મળતું નથી. પ્રો. ફુટોડોના જણાવ્યા પ્રમાણે બોલિવિયામાં સામાજિક આર્થિક ક્ષેત્રે મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કરવામાં આવ્યું હતું છતાં ત્યાં અર્થતંત્ર સ્થગિત અવસ્થામાં રહ્યું હતું અને માથાદીઠ આવક નીચી રહેલી હતી. વિકસીત દેશોનો છેલ્લી બે સદીનો ઇતિહાસ જોઈએ તો પણ ત્યાં આ સિદ્ધાંતને પૂરતું સમર્થન મળતું નથી.

10.6.8 મિશ્ર અર્થતંત્રમાં મુશ્કેલ

અલ્પવિકસીત દેશોમાં મોટા ભાગે મિશ્ર અર્થતંત્રની પરિસ્થિતિ જોવા મળી છે. ખાનગીક્ષેત્ર અને જાહેર ક્ષેત્ર બંનેનું પ્રાધાન્ય જોવા મળે છે. આ ક્ષેત્રો હકિકતમાં એકબીજાના પૂરક તરીકે કામ કરે છે. અલ્પવિકસીત દેશોમાં તો તેઓની પૂરકતા એક હકિકત તરીકે આવશ્ય અંગે લેખાય છે. આ પૂરકતા જ આ સિદ્ધાંતના અમલ માટે મોટામાં મોટો અવરોધ છે. પ્રો. મિન્ટના જણાવ્યા પ્રમાણે આ સિદ્ધાંતની વ્યૂહરચનાને લીધે જાહેરક્ષેત્ર અને ખાનગીક્ષેત્ર

વચ્ચે ઠંડું યુદ્ધ જોવા મળે છે. સરકાર જાહેર ક્ષેત્રના આયોજનને ખાનગી ક્ષેત્રથી ખાનગી રાખવા માગે છે સરકારને ખાનગી ક્ષેત્રના સક્રિય વલણનો ભય રહે છે. ખાનગી ક્ષેત્રે પણ સામાન્ય આર્થિક પદ્ધતિ તેમજ સરકારની ભાવનીતિઓ તથા પગલાં વિશે સતત અનિશ્ચિતતાની પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે. જે મૂડીરોકાણની વ્યૂહરચનાને વેરવિખેર કરે છે. આમ મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણને મિશ્ર અર્થતંત્રમાં અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે.

10.6.9 નાના પાયા પરનું મૂડીરોકાણ ઉપયોગી

કેટલીકવાર નાના પાયા પરનું મૂડીરોકાણ વધુ ઉત્પાદક અને આવશ્યક છે. ક્યારેક નાના પાયાનું મૂડીરોકાણ વિકાસને વેગ આપવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપે છે. આવા સંજોગોમાં સામાજિક આર્થિક મૂડીરોકાણ વેડફાતું જોવા મળે છે. અલ્પવિકસીત દેશોમાં મૂડી અને ટેકનોલોજીની સમસ્યા હોય ત્યારે નાના પાયા પરનું મૂડીરોકાણ ખૂબ જ મહત્વનું નિવડે છે.

ઉપરોક્ત મર્યાદાઓ હોવા છતાં એક બાબત સ્પષ્ટ છે કે અલ્પવિકસીત દેશોમાં સ્થગિત અર્થતંત્રને તોડવા માટે મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણ કરવું એ આવશ્યક છે. તે નિર્વિવાદ છે.

10.7 ન્યૂનતમ આવશ્યક પ્રયાસનો સિદ્ધાંત

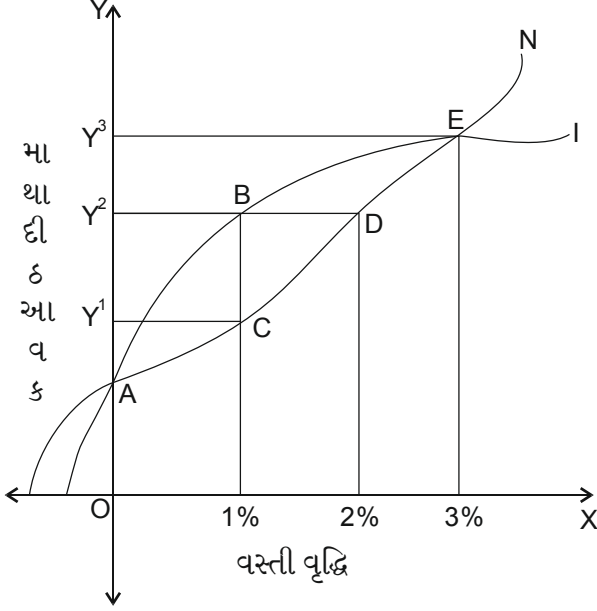
પ્રો. લેબેસ્ટાઈનનો નાના ધક્કાનો ખ્યાલ પ્રો. રોડાનના પ્રારંભિક શક્તિશાળી પ્રયાસને મળતો આવે છે. સ્થગિત અર્થતંત્રવાળા અલ્પવિકસીત દેશોમાં કેટલા પ્રમાણમાં મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણ હોવું જોઈએ તે પ્રો. લેબેસ્ટાઈનના સિદ્ધાંતમાં જોવા મળે છે. નાના ધક્કાના સિદ્ધાંતને લઘુત્તમ આવશ્યક પ્રયાસના સિદ્ધાંત તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતમાં વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ દ્વારા, ઓછામાં ઓછું કેટલું મૂડીરોકાણ કરીએ તો અર્થતંત્ર સ્વયં પ્રેરીત વિકાસના તબક્કામાં પ્રવેશ કરશે તે સમજાવવામાં આવ્યું છે. લેબેસ્ટાઈને અલ્પવિકસીત દેશના મહત્વના પ્રશ્ન વસ્તી અને વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાનું વિશ્લેષણ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. આવશ્યક ન્યૂનતમ પ્રયાસ એવું સૂચન કરે છે કે જો આવશ્યક ન્યૂનતમ પ્રયાસ બિંદુ જેટલા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કરવાનું સૂચન અલ્પવિકસીત દેશને ગરીબીના વિષયકમાંથી બહાર લાવી શકે છે.

10.8 આવશ્યક ન્યૂનતમ પ્રયાસ / નાના ધક્કાના સિદ્ધાંતની સમજૂતી

લેબેસ્ટાઈનના મત પ્રમાણે દરેક અર્થ વ્યવસ્થામાં ‘ધક્કો’ તથા ‘ઉત્તેજક ઘટક’ હોય છે. “ધક્કો”ને કારણે અર્થ તંત્રમાં અસમતુલાની પરીસ્થિતિ ઊભી થાય છે. ત્યારે માથાદીઠ આવક નીચી જાય છે. આ સમયે ઉત્તેજક ઘટક લાભદાયી પરિસ્થિતિ સર્જે છે. તે માથાદીઠ આવકમાં વધારો લાવે છે. જ્યારે અર્થતંત્રમાં ધક્કાની તુલનાએ ઉત્તેજક ઘટક મળવું હોય ત્યારે પ્રયત્નનું પૂર્ણ પરિણામ પ્રાપ્ત ન થતાં અલ્પવિકસીત અર્થતંત્ર વિકાસ કરી શકતું નથી. આવકમાં ઘટાડો થવાનું કારણ વસ્તી છે અને આવકમાં વધારો કરવા માટે મૂડીરોકાણ ઉપયોગ થાય છે. જ્યાં સુધી અર્થતંત્રમાં આવક ઘટાડનાર પરિબળ વધુ મજબૂત રહેત્યાં સુધી ગમે તેટલું મૂડીરોકાણ કરવામાં આવે તો પણ રચાયેલી વિકાસની પરિસ્થિતિ સર્જાતી નથી. આમ આવક સર્જનારું પરિબળ એટલે કે મૂડીરોકાણ એટલું શક્તિશાળી હોવું જોઈએ જેની તે આવક ઘટાડનારા ન્યૂનતમ પ્રયાસ એટલો હોવા જોઈએ કે જ્યાં ‘ધક્કા ઘટક’ અને ‘ઉત્તેજક ઘટક’ સમાન શક્તિશાળી રહે. જો ‘ઉત્તેજક ઘટક’ વધુ શક્તિશાળી બને તો સ્વયંપ્રેરિત સ્થિર વિકાસની સંભાવના રહે છે.

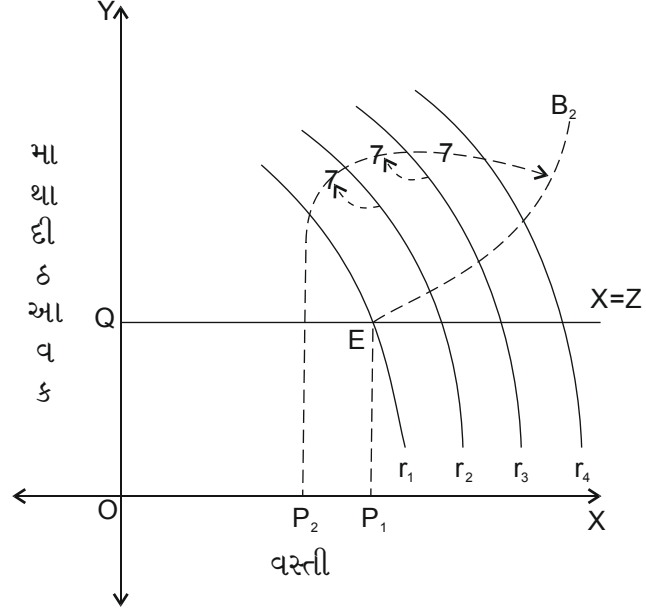
10.9 માથાદીઠ આવક અને વસ્તીવૃદ્ધિ વચ્ચેનો સંબંધ

પ્રો. લેબેસ્ટાઈન જણાવે છે કે, આર્થિક વિકાસના તમામ સ્તર પર વસ્તી વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચે ચોક્કસ સંબંધ રહેલો છે. આ બાબતને નીચેની આકૃતિ દ્વારા સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

ઉપરોક્ત આકૃતિમાં I વક્ર માથાદીઠ આવક બતાવે છે. જે વસ્તીવૃદ્ધિ અને રાષ્ટ્રીય આવકની સમતુલા બતાવે છે. N વક્ર માથાદીઠ આવકની વિવિધ સપાટીએ વસ્તી વૃદ્ધિ બતાવે છે. A બિંદુએ જીવન નિર્વાહ સપાટીએ સમતુલા છે. ત્યાં વસ્તી અને આવક વધવાની કોઈ સમસ્યા નથી. Y બિંદુએ માથાદીઠ આવક વધે ત્યારે આવક વૃદ્ધિ અને વસ્તી વૃદ્ધિનું પ્રમાણ સમાન રહે છે. $OY_1 = Y_1$, C જેવા મળે છે. A બિંદુએ જન્મદર અને મૃત્યુદર બંને ઊંચા હોય છે. અને માથાદીઠ આવકની સપાટી નીચી રહે છે. માથાદીઠ આવક જીવન નિર્વાહ સ્તર ઊંચી જશે ત્યારે શરૂઆતમાં મૃત્યુદરમાં ઘટાડો થશે અને જન્મદર તેટલોજ સ્થિર રહે છે. Y_2 બિંદુએ માથાદીઠ આવક, આવકની વૃદ્ધિ કરતા વસ્તી વૃદ્ધિ વધારે હશે. $Y_2D > Y_2B$ સ્થિતિ જોવા મળે છે. અહીં એવી સમસ્યા ઊભી થાય છે કે રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો કેવી રીતે લાવવો કે જેની માથાદીઠ આવક વૃદ્ધિ ઓછામાં ઓછી વસ્તી વૃદ્ધિ મેટલી રહે આકૃતિમાં F બિંદુ પછી વસ્તી વૃદ્ધિનો દર ઘટવાની શરૂઆત થાય છે. Y_3 માથાદીઠ આવકની સપાટી મેળવી શકાય તો વસ્તીવૃદ્ધિને આંબી શકાય E બિંદુએ જોવા મળતી વસ્તી વૃદ્ધિ (3%) છે જે મહત્તમ શક્ય હોય તે સપાટી છે. આથી Y_3 જેટલો માથાદીઠ આવકની વૃદ્ધિનો દર પ્રાપ્ત થાય તો જ ઈચ્છિત વિકાસ મેળવી શકાય માટે તે માથાદીઠ આવકની વૃદ્ધિના દરને આવશ્યક ન્યૂનતમ પ્રયાસ કહી શકાય અને આ માટે જેટલું મૂડીરોકાણ જરૂરી છે તે ઓછામાં ઓછું (ન્યૂનતમ) થયેલું હોય છે.

પ્રસ્તુત પ્યાલને સમજવા નીચેની બીજી આકૃતિ વધુ મદદરૂપ નીવડી શકે છે.

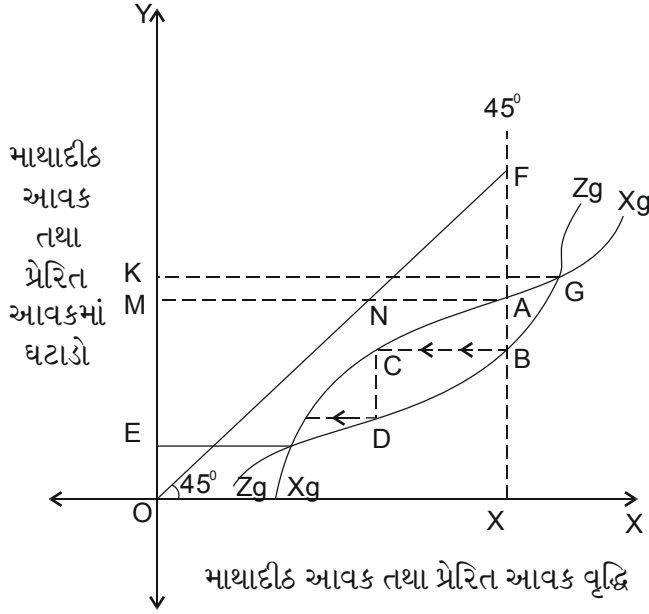

ઉપરોક્ત આકૃતિમાં વસ્તી, મૂડીરોકાણ અને માથાદીઠ આવક વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવે છે. જે અલ્પવિકસીત દેશના ગ્રામીણ ક્ષેત્રને લક્ષમાં રાખીને આપવામાં આવી છે Y અક્ષ પર માથાદીઠ આવક અને X- અક્ષ પર વસ્તી નું પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવેલ છે. $X=Z$ માથાદીઠ આવકનું એવું પ્રમાણ છે કે જ્યાં વસ્તી વૃદ્ધિકે મૂડીસંચય હોતું નથી.

આકૃતિમાં r_1, r_2, r_3 ઉત્પાદનના સાધનોના જુદા જુદા પ્રમાણે સરેરાશ ઉત્પાદન, આવક અને વસ્તી સાથેનો સંબંધ બતાવે છે. P_1 વસ્તીએ માથાદીઠ આવક $O_1 = P_1 E_1$ છે. હવે મૂડીપ્રધાન ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણ કરવામાં આવે છે. આથી ગ્રામીણ ક્ષેત્રની ઘણી ખરી વસ્તી તેમાં જોડાશે રસ્તાની સ્થિતિ સુધરશે જેની ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ઉત્પાદનના સાધનોમાં વધારો થવો શક્ય બનશે. પરિણામે માથાદીઠ આવક આવકનો વધારો થવાની શરૂઆત થશે. જે સરેરાશ ઉત્પાદન શક્તિના વક્ર r_2 ને જમણી બાજુ ખસેડશે માથાદીઠ આવકમાં વધારો થતાં વસ્તીમાં પણ વધારો થશે. આ તબક્કે કેટલુંક નવું મૂડીરોકાણ થશે. આથી સરેરાશ ઉત્પાદન શક્તિનો વક્ર r_3 ફરીથી જમણી તરફ ખસે છે. વસ્તીમાં જેમ જેમ વધારો થશે તેમ તેમ માથાદીઠ આવક r વક્ર પર નીચે તરફ જાય છે. આ રીતે ઉત્તરોત્તર મૂડીરોકાણ થતું જશે તેમ વસ્તીવૃદ્ધિ થતી રહેશે. જેની માથાદીઠ આવકમાં ઘટાડો થતો જોવા મળશે. આ પરિસ્થિતિમાં શ્રમ વક્ર જ્યારે શૂન્ય વસ્તી વૃદ્ધિ રેખા $X = Z$ ને કાપશે ત્યાં અટકશે, પરંતુ શરૂઆતમાં જોરદાર પ્રયત્નો કરીને મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું એટલે તો રાખવું જોઈએ કે જેથી માથાદીઠ આવકનો વધારો E, B_2 રેખા પર આવે. તેમાં મૂડીરોકાણ વૃદ્ધિનો દર વસ્તી વૃદ્ધિના દર કરતાં વધી જાય છે અને માથાદીઠ આવકમાં સતત વધારો થતો જાય છે. મૂડીરોકાણ આવશ્યક ન્યૂનતમ પ્રયાસ (નાના ધક્કા) કરતાં ઓછું થાય તો માથાદીઠ આવકમાં ઘટાડો થાય જ્યારે વધારે થાય તે માથાદીઠ આવકમાં વધારો થતો રહે છે.

10.10 આવશ્યક લઘુત્તમ પ્રયાસનું વિશ્લેષણ

પ્રો. લેબેસ્ટાઈનના મતે લઘુત્તમ આવશ્યક પ્રયાસની સમજૂતી નીચેની આકૃતિ દ્વારા આપવાનો પ્રયાસ કરે છે.

ઉપરની આકૃતિમાં X_g X_g એ આવક સર્જનાર પરિબલની રજૂઆત કરે છે. જ્યારે Z_g Z_g એ આવક ઘટાડનાર પરિબલ દર્શાવે છે. 45° પર દોરેલી રેખા પર આવકનો વધારો અને આવકનો ઘટાડો માપી શકાય છે.

45° રેખા આવક વૃદ્ધિ અને આવક ઘટાડો સરખા થાય તે બિંદુઓ બતાવે છે. શરૂઆતમાં O_m આવકની સપાટી હોય ત્યારે આવક વૃદ્ધિ NA થશે. આ જ વખતે આવક ઘટાડનારા પરિબલો આવકને ઘટાડશે. આવક વધારાના પરિબલો થી જે આવક વધી હતી તેનાથી પણ નીચે આવક ઘટીને જશે. 45° રેખાથી ઊભા અંતરે Z_g વક્ર જેટલો નીચો છે. તેને આધારે આવકનો થયેલો ઘટાડો મળી શકાય છે. આકૃતિમાં FB આવક ઘટાડો નોંધાશે. X_g X_g અને Z_g Z_g ને ધ્યાનમાં રાખીને તપાસીએ તો શરૂઆતની આવક વૃદ્ધિ OM ને કારણે આવક $abcd$ સર્જશે. આવક ઉત્તરોત્તર ઘટતાં છેવટે B બિંદુએ સમતુલા મેળવશે, પરંતુ જો OK જેટલો શરૂઆતમાં આવક વૃદ્ધિ કરવામાં આવે તો આવક વૃદ્ધિમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થશે. તે આકૃતિમાં G બિંદુએ બતાવ્યું છે. આકૃતિ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જો મૂડીરોકાણ વધારા દ્વારા આવક વૃદ્ધિ કરવામાં આવે તો આવક વૃદ્ધિમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થશે. તે આકૃતિમાં G બિંદુએ બતાવ્યું છે. આકૃતિ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કે જો મૂડીરોકાણ વધારા દ્વારા આવક વૃદ્ધિ OE અને OK બિંદુએ આવી જશે, પરંતુ શરૂઆતનો પ્રયાસ OK આવક વૃદ્ધિ કરનારો હશે તો સ્વયંપ્રેરિત વિકાસની સ્થિતિ મેળવી શકાશે. આથી OK લઘુત્તમ આવશ્યક પ્રયાસ બતાવે છે.

પ્રો. લેબેસ્ટાઈન સ્પષ્ટ કરે છે કે અલ્પવિકસીત દેશોમાં ગરીબીનું વિષયક તોડવા એકી સાથે આવશ્યક ન્યૂનતમ જેટલું મૂડીરોકાણ કરી નાખવું જરૂરી નથી. શરૂઆતમાં મૂડીરોકાણની માત્રા એટલી હોવી જોઈએ કે તેના પરિણામે સ્વયંપ્રેરિત વિકાસ સિદ્ધ થઈ શકે.

10.11 લઘુત્તમ આવશ્યક પ્રયાસના નિર્ણાયકો

પ્રો. લેબેસ્ટાઈનના મતે લઘુત્તમ આવશ્યક પ્રયાસની જરૂરીયાત પર અસર કરતા પરીબળો નીચે મુજબ છે.

10.11.1 ઉત્પાદનના સાધનોની અવિભાજ્યતાના આંતરીક ગેરલાભો.

ઉત્પાદનના સાધનો અવિભાજ્ય હોવાને કારણે સાધનનું એકમ મોટું હોવા છતાં તેના માટે મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરી ઉપયોગમાં લેવું પડે છે. જેની ઓછામાં ઓછું આટલું મૂડીરોકાણ જરૂરી બને છે. દેશમાં ઔદ્યોગિકરણનો પાયો મજબૂત બતાવવા મોટા ચાવીરૂપ ઉદ્યોગોની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. ત્યાં અવિભાજ્ય ઉત્પાદનના સાધનો મોટા પ્રમાણમાં રોકવાની જરૂરીયાત હોય છે.

10.11.2 પ્રેરિત અને સ્વયંસ્ફૂરિત સંકુચન પરિબળોને અંકુશમાં લેવા

અલ્પવિકસીત દેશોમાં ઘણીવાર આવક ઘટાડાના પરિબળો વધારે અસરકારક બને છે. ત્યારે અર્થતંત્રમાં સંકુચનની પરિસ્થિતિ અસ્તિત્વમાં આવે તો આ પરિસ્થિતિને રોકવા અમુક સપાટીથી ઉપરની સપાટીએ મૂડીરોકાણ કરવું જરૂરી બને છે. ઝડપી વસ્તી વૃદ્ધિને પહોંચી વળવા ખેતીક્ષેત્ર તથા ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે.

10.11.3 બાહ્ય કરકસરના લાભ, પરસ્પર પરાવલંબન અને સમતુલીત વિકાસ

લેબેસ્ટાઈનના મતે ઉદ્યોગો પરસ્પર પૂરક હોવાથી બાહ્ય કરકસરના લાભો મળે છે. એક ઉદ્યોગનું અસ્તિત્વ હોય ત્યારે અન્ય ઉદ્યોગો કે જેના પર આ ઉદ્યોગોનો આધાર છે, તેઓનું હોવું જરૂરી છે. આથી આ બધા ઉદ્યોગો માટે મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કરવાની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. આમ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે પૂરક ઉદ્યોગો પણ જરૂરી બને છે. આથી સમતુલિત વિકાસ સિદ્ધ કરવા પ્રારંભિક મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ મોટું હોવું જરૂરી છે.

10.11.4 બિનઆર્થિક બાબતો અને વિકાસની ગતિ

લેબેસ્ટાઈનના મતે જૂની પ્રણાલી અને રૂઢીચુસ્ત વિચારસરણીને તિલાંજલી આપી નવી મનોવૃત્તિ કેળવવા તથા તે માટે આવશ્યક સંસ્થાકીય વિકાસ કરવા સારા એવા મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણની આવશ્યકતા રહે છે. ઔદ્યોગિક કામદારોની આવડત, વૈજ્ઞાનિક તથા ટેકનિકલ પ્રગતિ વધારતી પ્રવૃત્તિ, નફો મેળવવાની વૃત્તિ, વધુ જોખમ ઉઠાવવાની તૈયારી દ્વારા વિકાસની ગતિ યોગ્ય દરે જાળવી શકાય છે.

10.11.5 લઘુત્તમ પ્રયાસનું કદ

વસ્તી વૃદ્ધિ અને આયુષ્ય મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને ઈચ્છિત વિકાસ દર સિદ્ધ કરવા અમુક પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. લેબેસ્ટાઈન જણાવે છે કે ઘણા અલ્પવિકસીત દેશોમાં આરોગ્ય અને મેડિકલ સુવિધામાં વધારો થવાથી વસ્તી વૃદ્ધિ દર ઝડપી બને ત્યારે મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ વધારવું પડે છે. તેના માટે સીમાંત મૂડી ઉત્પાદન ગુણોત્તર ધ્યાનમાં લેવો પડે છે.

10.12 આવશ્યક ન્યૂનતમ પ્રયાસ સામેના અવરોધો

- (a) વધુ ઈજારાશાહી પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા
અલ્પવિકસીત દેશોમાં જોખમ ઉઠાવનારા સાહસિકોનો એકંદરે અભાવ હોવાથી ઈજારાશાહી ઉત્પન્ન થાય છે ઈજારાશાહીને પરિણામે મૂડીરોકાણનો યોગ્ય દિશામાં ઉપયોગ થઈ શકતો નથી અને વિકાસની પ્રક્રિયામાં અવરોધો ઊભા થાય છે.
- (b) રાજકીય સત્તા અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની લાલસા
અલ્પવિકસીત દેશમાં આયોજન પ્રક્રિયા દરમિયાન વિકાસના માર્ગને અનેક યોજનાઓમાં વહેંચી દે છે. આવી યોજનાના અમલમાં રાજકીય સમા અડચણરૂપ બની રહે છે. સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને સત્તાના લાલચે યોગ્ય દિશામાં વિકાસ કાર્યો થઈ શકતા નથી. પરિણામે મૂડીરોકાણ ઘણી વાર નિષ્ફળ જાય છે.
- (c) સરકારીય પ્રવૃત્તિઓ
સામાન્ય રીતે પ્રેરિત મૂડીરોકાણ બજારમાં પ્રવર્તતી માંગપર આધાર રાખે છે. અલ્પવિકસીત દેશોમાં બજાર સીમિત હોય છે. તથા સરકારીય પ્રવૃત્તિઓનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. આવી અપૂર્ણતાઓ મૂડીરોકાણ માટે આવશ્યક ગમે ઊભાં કરવા સામે અવરોધ રૂપ બને છે.
- (d) સંગઠીત અને અસંગઠીત વર્ગ તરફથી પરિવર્તન સામે હાથ ધરાતી રૂઢીચુસ્ત પ્રવૃત્તિઓ
અલ્પવિકસીત દેશોમાં સંગઠીત કરતા અસંગઠન વર્ગ વિશાળ પાયા પર રહેલો હોય છે. જે મોટા ભાગે રૂઢીચુસ્ત વિચારધારા ધરાવે છે. જેના લીધે અર્થતંત્રમાં આવતા પરિવર્તન રૂઢીચુસ્તતાને કારણે ઝડપથી સ્વીકારી શકતા નથી. આથી આવક સર્જનને પૂરતો વેગ આપી શકાતો નથી.
- (e) નવા વિચારો અને નવા જ્ઞાન સામેનો વિરોધ
અલ્પવિકસીત દેશોમાં જૂના વિચારો અને અકાર્યક્ષમ ઉત્પાદન પદ્ધતિનું પ્રભુત્વ જોવા મળે છે. જે નવાજ્ઞાનનો વિરોધ કરે છે. જૂની વિચારસરણી ઝડપથી પરિવર્તન સ્વીકારવાનો ઈન્કાર કરતી હોવાની આવક સર્જનમાં અવરોધ ઊભો થાય છે.
- (f) જાહેર ક્ષેત્રમાં બિન-ઉત્પાદક ખર્ચમાં ઘટાડો
મૂડીરોકાણ માટે મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદનના સાધનોની જરૂર પડે છે. અલ્પ વિકસીત રાષ્ટ્રોમાં બિનઉત્પાદક વપરાશ ખર્ચમાં વધારો થવાથી મૂડી સંચય માટે જરૂરી મૂડીનો અભાવ સર્જાય છે. જે વિકાસ માટે અવરોધક બને છે.
- (g) અતિવસ્તી અને વસ્તી વૃદ્ધિનો ઊંચો દર
આવક વૃદ્ધિ અને વસ્તી વૃદ્ધિ વચ્ચે સંબંધ રહેલો છે. અલ્પવિકસીત દેશોમાં વસ્તી વૃદ્ધિ જાહેર ઊંચો હોય છે. જેના પરિણામે વધતી આવક વધારાની વસ્તીને પહોંચી વળવામાં નિષ્ફળ જાય છે. આમ વસ્તી વૃદ્ધિને ઊંચોદર આવક વૃદ્ધિની અસરને ઢાંકી દે છે. અતિવસ્તીને કારણે નાના પાયાનું રોકાણ આવક સર્જનને પ્રોત્સાહન આપવામાં નિષ્ફળ

જતું હોય છે.

(h) શ્રમિક દીઠ ઉપલબ્ધ મૂડીની માત્રામાં ઘટાડો

અલ્પવિકસીત રાષ્ટ્રોમાં અતિવસ્તી જોવા મળે છે. જેને પરિણામે મૂડીરોકાણને અંતે કામદાર (શ્રમિક) દીઠ ઉપલબ્ધ મૂડીની માત્રા ઘટતી જોવા મળે વસ્તી વૃદ્ધિનો દર પણ ઊંચો હોવાની મૂડીરોકાણને અંતે શ્રમિક દિઠ ભાગે પડતી મૂડીનું પ્રમાણ નીચું જોવા મળે છે.

(i) ઊંચો મૂડી-ઉત્પાદન ગુણોત્તર દર

અલ્પવિકસીત દેશોમાં કાચો માલ કે અને ઉત્પાદન સામગ્રીની અછત જોવા મળે છે. અમુક સાથ જેવાકે ઊર્જા શક્તિ, ખનિજ, ધાતુઓ, ખેતીક્ષેત્રમાંથી પ્રાપ્ત થતો કાચો માલ વગેરેની અછત હોવાથી પૂરતા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ થયું હોવા છતાં તેટલું ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થતું નથી પરિણામે મૂડી-ઉત્પાદન ગુણોત્તર સતત ઊંચો રહે છે.

(j) આવક ઘટાડનારા પરિબલોની પ્રધાનતા

અલ્પવિકસીત દેશોમાં આવક ઘટાડનારા પરિબલોની પ્રધાનતા જોવા મળે છે. વસ્તી વૃદ્ધિ, રૂઢીચુસ્તતા, વિચારશરણી, જૂના વિચારો, જૂની ઉત્પાદન પદ્ધતી બિનકાર્યક્ષમ ઉત્પાદન પ્રણાલિકા વગેરેનું પ્રમાણ વધુ જે મળે છે. જેની આવક સર્જન પર વિપરીત અસરો પડે છે.

(k) ઉત્પાદન સાધોની અછત

મૂડીરોકાણમાં વધારો કરવા વધુ ઉત્પાદન સાધનોની જરૂર પડે છે. અલ્પવિકસીત દેશોમાં ઉત્પાદન માટે જરૂરી સાધનો કાચો માલ, યંત્રો, ટેકનોલોજીની અછત જોવા મળે છે. સાથે ખેતી ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ઓછું હોવાની ત્યાંથી કાચો માલ ઓછો પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, અલ્પવિકસીત દેશોમાં મૂડીરોકાણ સામે ઉત્પાદન સાધનોની અછત જોવા મળે છે.

(i) મૂડીની અછત

અલ્પવિકસીત દેશોમાં એકંદરે મૂડીનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. લોકોની નીચી આવક અને તેમાં પરીણામે નીચી બચતોનું પ્રમાણ મૂડીની અછત માટે જવાબદાર બને છે. વળી, અલ્પવિકસીત દેશોમાં ધીરાણ સંસ્થાઓનો અપૂરતો વિકાસ હોવાથી બચતોની ગતિશીલતા માટે સંસ્થાકીય સપલતો પૂરતા પ્રમાણ પ્રાપ્ત તતી નથી. આમ અહીં મૂડીની અછત સર્જાય છે. જે વિકાસમાં અવરોધરૂપ બને છે.

10.13 સિદ્ધાંતની મર્યાદાઓ

મોટાભાગના અલ્પવિકસીત દેશો આ સિદ્ધાંત પ્રમાણેનું આયોજન અપનાવી રહ્યા છે. સિદ્ધાંતની વ્યવહારૂં ઉપયોગીતા હોવા છતાં તેમાં અમુક મર્યાદા રહેલી છે. તે નીચે મુજબ છે.

(a) વસ્તી વૃદ્ધિ અને આવક વચ્ચે કોઈ ચોક્કસ પ્રકારનો સંબંધ દરેક પરિસ્થિતિમાં જોવા મળતો નથી.

- (b) અલ્પવિકસીત દેશોમાં વસ્તી નિયંત્રણમાં રાજ્યના ફાળાને ધ્યાનમાં લેવાયો નથી.
- (c) સંસ્થાકીય અને ઉત્પાદનના માળખામાં પરિવર્તન માટે સમયનો ગાળો ધ્યાનમાં લેવાયો નથી.
- (d) મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ માટે વિદેશી ઋણ લેવામાં આવે તો ચૂંકવણીનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.
- (e) આર્થિક વિકાસના માત્ર આંતરિક પરિબળોને જ ધ્યાનમાં લેવાયા છે. અન્ય બાહ્ય પરિબળો જેવાં કે વિદેશી મૂડી, વિદેશી યાંત્રિક સહાયતા, વિદેશી જાણકારી, બચતો, મૂડીરોકાણની વૃદ્ધિ વગેરે પરિબળોની અવગણના થયેલ છે.
- (f) માથાદીઠ આવક અને વિકાસદર વચ્ચેના સંબંધમાં સરળતા જોવા મળતી નથી.

10.14 સમાપન

ઉપરોક્ત મર્યાદાઓ હોવા છતાં એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે અલ્પવિકસીત દેશોમાં વિકાસની ગતિ આગળ ધપાવવા મોટા (જંગી) મૂડીરોકાણની જરૂરિયાત પર ભાર મુકવો જોઈએ. લઘુત્તમ નિર્ણાયક પ્રયાસ એટલા પૂરતા પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ, કે જેથી બચત, મૂડીરોકાણ અને માથાદીઠ આવકના પ્રમાણમાં વસ્તી વૃદ્ધિ સાથે સતત વધારો થાય. આ સિદ્ધાંત એ બાબત પર ભાર મૂકે છે કે અલ્પવિકસીત દેશો માટે આર્થિક વિકાસના ધીમા કાર્યક્રમો વિકાસની ગતિ આગળ ધપાવી શકે નહિ. ત્યાં સ્થગિત અર્થતંત્રને તોડવા મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણ કરવું એ આવશ્યક બની રહે એ.

10.15 સારાંશ

- આર્થિક વિકાસ માટે કેટલા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કરવું જરૂરી છે તે બાબતે જુદાજુદા અભિગમો પ્રવર્તે છે.
- મોટા ઘક્કાનો સિદ્ધાંત અથવા બિગ પુશ થિયરી પ્રમાણે અર્થતંત્રના બધાં જ ક્ષેત્રોનો એક સાથે વિકાસ થાય તે માટે મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ જરૂરી છે.
- મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કરવાથી અર્થતંત્રને મોટો ઘક્કો લાગે છે. આ પ્રકારે મોટા પાયા પરનું મૂડીરોકાણ જરૂરી હોય છે કારણ કે અર્થતંત્રનાં જુદાંજુદાં ક્ષેત્રો એકબીજા સાથે જોડાયેલા હોય છે અને અવિભાજ્ય હોય છે.
- મોટા ઘક્કાના સિદ્ધાંતમાં મૂડીરોકાણથી થતી પ્રસાર અસરો કે બાહ્ય અસરોને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવી છે.
- લઘુત્તમ આવશ્યક પ્રયાસ કે મિનિમમ ક્રિટિકલ એફોર્ટનો સિદ્ધાંત સ્થગિત અર્થતંત્રને ગતિમાં લાવવા માટે જરૂરી ન્યૂનતમ મૂડીરોકાણને મહત્ત્વ આપે છે.
- ન્યૂનતમ એટલે ઓછામાં ઓછું એટલું મૂડીરોકાણ કે જેનાથી અર્થતંત્ર સ્વયંપ્રેરિત ગતિમાં આવે.
- ન્યૂનતમ આવશ્યક પ્રયાસના સિદ્ધાંતમાં અલ્પવિકસિત દેશોમાં થતા વસ્તી વધારાને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવેલ છે. તથા વસ્તીવૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેના સંબંધને દર્શાવવામાં આવેલો છે.

10.16 ચાવીરૂપ શબ્દો

(1) સિમાંત મૂડી ઉત્પાદન ગુણોત્તર

મૂડીરોકાણમાં થતો ફેરફાર અને આવકમાં થતાં ફેરફારના ગુણોત્તરને સિમાંતમૂડી ઉત્પાદન ગુણોત્તર કહેવાય.

$$\text{સુત્ર : સિમાંતમૂડી ઉત્પાદન ગુણોત્તર} = \frac{\Delta \text{ મૂડી રોકાણ}}{\Delta \text{ આવક}}$$

Δ એટલે ફેરફાર

(2) મોટો ધક્કો (પ્રારંભિક શક્તિશાળી પ્રયાસ)

શરૂઆતમાં આર્થિક વિકાસને ગતિશીલ બનાવવા જરૂરી મોટા મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ.

(3) આવશ્યક ન્યૂનતમ પ્રયાસ (નાનો ધક્કો)

અલ્પવિકસીત અર્થતંત્રને વિકાસની ગતિમાં આગળ ધપાવવા જરૂરી ન્યૂનતમ મૂડીરોકાણ.

10.17 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(ક) નીચે આપેલા બહુ વિકલ્પીય પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

(1) મોટા ધક્કાના સિદ્ધાંતમાં મૂડીરોકાણમાં પ્રો. રોડાન કયા કરકસરના લાભ તરફ અંગૂલી નિર્દેશ કરે છે ?

- (A) બાહ્ય (B) આંતરીક
(C) એકપણ નહિ (D) બંને (A) અને (B)

(2) પ્રો. રોડાનના પ્રારંભિક શક્તિ શાળી પ્રયાસના ખ્યાલમાં કયો ખ્યાલ મધ્યવર્તી છે ?

- (A) માંગ અને પુરવઠા (B) ઉત્પાદન અને આવક
(C) અવિભાજ્યતા (D) બધા જ

(3) નાના ધક્કાના સિદ્ધાંતમાં વસ્તી વૃદ્ધિ સાથે વિકાસ સિધ્ધ કરવા કઈ બાબત ધ્યાને લેવી જરૂરી છે ?

- (A) સીમાંત મૂડી ઉત્પાદન (B) સરેરાશમૂડી
(C) કુલ મૂડી ઉત્પાદન (D) ઉપરોક્ત બધા

(4) માથાદીઠ આવક અને વસ્તી વૃદ્ધિ કેવો સંબંધ રહેલો છે ?

- (A) વ્યસ્ત (B) સીધો
(C) શૂન્ય (D) કંઈ કહી શકાય નહિ

(ખ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ લખો.

- (1) મોટા ધક્કાનો સિદ્ધાંત સવિસ્તાર સમજાવો.
(2) ન્યૂનતમ આવશ્યક પ્રયાસ પર નોંધ લખો.

- ◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો બહુ વિકલ્પીય પ્રશ્નોના જવાબ
 - (1) બાદ્ય (2) અવિભાજ્યતા
 - (3) સીમાંત મૂડી ઉત્પાદન (4) વ્યસ્ત
- ◆ સંદર્ભ સૂચિ
 - (1) કાલ્ડોર, એન. અને મિરલીસ, જે. એ., (1962) “એ ન્યૂ મોડેલ ઓફ ઈકોનોમિક ગ્રોથ, રિવ્યૂ ઓફ ઈકોનોમિક સ્ટડીસ.
 - (2) મીડ, જે.ઈ., (1961) એ નિઓ ક્લાસિકલ થિયરી ઓફ ઈકોનોમિક ગ્રોથ.
 - (3) ધોળકીયા, બ.હ., ધોળકીયા, ર.હ. (2002) આર્થિક વૃદ્ધિના મોડેલ, યુનિવર્સિસ ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ, ગુજરાત
 - (4) જોશી, એમ.બી., વૃદ્ધિ વિકાસનું અર્થશાસ્ત્ર
 - (5) Meade, J.F., (1961) A Neo - Classical theory of Economic Growth.

